

Геннадій Сириця

СИРИЦЯ Геннадій Володимирович — асистент кафедри філософії Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ»

У сучасному українському суспільстві і світі відбуваються динамічні і разом з тим суперечливі модернізаційні процеси, які значним чином впливають на загальну картину розвитку людської цивілізації. Діставши глибоке теоретичне обґрунтування в другій половині ХХ ст., поняття «модернізація» дотепер залишається найбільш універсальним щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно-політичних змін. Ці зміни потребують детального вивчення й аналізу, для розуміння їх суті і можливості передбачення подальшого суспільного розвитку.

Предметом дослідження виступає процес політичної модернізації суспільства у зв'язках з іншими різновидами суспільних модернізацій, його зміст та особливості розвитку в умовах комплексної та структурної модернізації всіх елементів суспільної структури.

Мета дослідження — визначити й систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до проблеми політичної модернізації суспільства, що сформувалися в зарубіжній та вітчизняній соціально-філософській думці. Вирішення цих завдань можливе після аналізу загальносуспільного процесу модернізації та визначення місця політичної модернізації в цьому процесі.

У 90-і роки ХХ ст. широкомасштабний процес суспільно-політичної модернізації поширився і на посттоталітарні східноєвропейські та пострадянські країни. Попри неоднозначність та несхожість результатів розвитку цих країн, їх соціальні орієнтири відзначаються схожістю за такими параметрами: створення розвиненого соціально орієнтованого ринкового господарства; розбудова демократичної, соціальної, правової держави; рух до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту для своїх громадян; надання гарантій для реалізації особистого і колективного буття людини й суспільства. Водночас суспільно-політичні процеси в українському суспільстві з початку 90-х рр. засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення модернізації суспільства. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення модернізаційних невдач і криз, в які суспільство щораз потрапляє, вивчення перехідних процесів і проблем, що виникають і динамічно змінюються в умовах постсоціалістичних реалій в Україні. Такий аналіз стає можливим лише після розгляду суті процесу модернізації та його прояву в усіх сферах суспільного життя і особливо в політичній.

Терміном модернізація в сучасній соціальній філософії позначають процеси структурних трансформацій, що відбуваються в багатьох сучасних суспільствах. Модернізація як явище поширюється не лише на процеси переходу від традиційних суспільств до сучасних, а й на процеси вдосконалення суспільств існуючих. Під впливом модернізації перебувають не лише малорозвинені країни, а й країни «розвиненої демократії», де також відбуваються складні і суперечливі зміни в усіх сферах суспільного життя.

Дослідники вважають, що модернізація як явище є породженням індустріальної епохи і базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісних змін. Складність та неоднозначність змін у сучасних суспільствах по-різному тлумачиться як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. У сучасній науковій літературі подаються різноманітні визначення поняття «модернізація». Так, український дослідник М. Михальченко пропонує таке визначення цього поняття: «будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній, політичній сферах, яке, з одного боку, означає пристосування до європейської цивілізації, з

іншого — це природний але прискорений процес запозичення досягнень, вироблених у процесі розвитку людства, і втілення у суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій» [7, с.68]. Відомий російський дослідник Л. Васильєв вважає, що модернізація — це «пристосування позбавленої потенцій для динамічного саморозвитку неєвропейської командно-адміністративної структури до викликів епохи, що змінилась» [7, с.19]. На думку Ш. Ейзенштадта, «історично модернізація — це процес зміни у напрямі тих типів соціальних, економічних і політичних систем, які розвивались у Західній Європі і Північній Америці з XVII по XIX століття і потім поширилися на інші європейські держави, а в XIX — XX століттях на південноамериканський, азійський і африканський континенти» [8, с.360]. Але всі дослідники модернізаційних процесів або з самого початку, або пізніше визнають той факт, що загальний успіх структурних суспільних змін багато в чому залежить від успіху модернізації політичної системи суспільства. Адже політична сфера життя суспільства є, певним чином, універсальною і здійснює вплив на всі інші сфери суспільного життя. Тому і варто виділяти процес політичної модернізації — як особливий — серед процесів модернізації інших суспільних сфер.

Модернізаційна теорія намагається обґрунтувати загальні моделі глобального розвитку, досліджуючи характер і напрямки вдосконалення суспільства у результаті науково-технічного поступу, соціально-структурних змін, нормативних і ціннісних перетворень. Як самостійний напрям досліджень теорія суспільної модернізації виникла у другій половині XX століття. Ця теорія постійно розвивалась і трансформувалась, тому в сучасній науці її умовно поділяють на три основних етапи розвитку.

Перший етап — зародження і становлення теорії модернізації — припадає на 50 — 60-і роки минулого століття і пов'язується з іменами Йозефа Шумпетера, Девіда Ептера, Чарльза Андерсона та ін. Виходячи з ідеї лінійного розвитку, суть якої полягає в тому, що всі країни і народи, не зважаючи на відставання одних і швидкі темпи розвитку інших, розвиваючись проходять ті самі етапи, автори теорії модернізації вважали, що достатньо перенести на країни третього світу модель американської чи британської політичних систем (які вважались зразком суспільно-політичного устрою) і проблеми цих країн будуть вирішуватись автоматично. При цьому механізми економічного зростання мали стати передумовою для втілення в життя політичних інститутів західного зразка, західні культурні цінності утвердяться в модернізаційних суспільствах, як наслідок процесу модернізаційних перетворень.

Однак розвиток країн незахідного світу довів невдовзі недосконалість подібних концепцій, засвідчивши, зокрема, що залежність між рівнем економічного розвитку суспільства та демократичними перетвореннями є значно складнішою.

Тому подальші теоретичні дослідження проводилися дещо на іншій методологічній основі, що стало початком розвитку другої хвилі модернізаційних теорій, яка припадає на 70 — 80-і роки XX століття і пов'язаний з іменами А. Бенкса, Р. Інглгарта, С. Хантінгтона. Останній зазначав: «політична нестабільність, яка в 60-і роки виникла в ряді країн була зумовлена саме швидким економічним розвитком та прискореними соціальними змінами, на тлі досить повільної інституалізації необхідних для цього нових характеристик політичної системи» [4, с.45]. Підтвердженням цієї тези стали дослідження розвитку більше ніж 100 країн світу, результати яких поставили під сумнів тезу про те, що «соціально економічний розвиток зумовлює розвиток політичний». Було помічено, що ступінь залежності між розвитком різних суспільних систем в такому випадку не дуже високий. І домінантна роль економічної сфери суспільного розвитку починає відходити на другий план. З'являються припущення про відносну самостійність політичної сфери життя суспільства, про можливість її впливу на інші структурні компоненти соціальної системи, наголошується на необхідності її окремого аналізу.

Тому третій етап розвитку теорії модернізації, який триває від 80 — 90-х років базується на обов'язковому врахуванні поряд з економічними аспектами розвитку (людські та природні ресурси, розвиток технологій, нагромадження капіталу) чинників неекономічного характеру — геополітичних, культурних, та соціальних, психологічних. Концепції модернізації цього періоду набувають виразного культурологічного та соціально-політичного характеру. Вирішального значення набуває вивчення контексту політичних явищ, коли основна роль

відводиться історично сформована політичним структурам та інститутам. Тобто, по-перше «політичні інститути і сама держава розглядаються вже як повноправні суб'єкти політичного процесу, мають свої власні особливі інтереси і через це є частиною «реальної» політики» [4, с.43]. По-друге, дослідники виходять з тієї думки, що ці інститути здійснюють основний і визначальний вплив на індивідуальну поведінку людини, по-третє, інститути починають розглядатися як основна детермінанта, що визначає результати політики.

Зрештою, масштабні та ґрунтовні дослідження модернізаційних процесів привели до таких основних наслідків: подолання європоцентризму і визнання як самостійних інших незахідних цивілізацій, тобто врахування цивілізаційних культур окремих соціумів. Проведені дослідження одночасно довели неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на різні регіони світу. Та ідеї того, що політична сфера життя суспільства має визначальний вплив на розвиток соціуму, і структурні перетворення мають в першу чергу охоплювати її, а вже потім всі інші сфери суспільного життя. При цьому другий висновок є дуже важливим для розуміння суті суспільних перетворень, оскільки політична сфера суспільного життя претендує на певну універсальність, тобто певним чином всі процеси, що в ній відбуваються, так чи інакше виявляються в усіх інших сферах суспільного життя. І перетворення, що починаються в політичній частині суспільної структури, зумовлюють та уможливають перетворення в усіх інших компонентах суспільної структури. Тому і виникає необхідність вести мову про політичну модернізацію як окреме явище та визначаючий чинник структурної суспільної модернізації взагалі.

Вітчизняні дослідники процесу політичної модернізації (М. Михальченко, В. Горбатенко, В. Ткаченко) розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення відбуваються в усіх основних складових соціальної системи (економічній, правовій, політичній, культурній тощо), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики — з вияву політичної волі до змін. І політична модернізація перетворюється «на один з визначаючих чинників загального модернізаційного процесу» [7, с.34].

Політична модернізація включає в себе ряд завдань, розв'язання яких дає підстави вважати, що країна, яка їх вирішує, перебуває у стані модернізації. Політична модернізація передбачає, по-перше, інституційне забезпечення функціонування демократії (диференціацію політичної структури, коли формується розгалужена мережа соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності і соціального порядку); структурно-змістовне перетворення політичної системи (і це є одним з найбільш важливих елементів політичної модернізації, від якого залежить успішність самого процесу), спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей; «формування політичної структури соціальної дії, вироблення політичної стратегії та тактики як основних інструментів здійснення перетворень» [4, с.65] По-друге, запровадження демократичних процедур в усі сфери суспільного процесу, що означає раціоналізацію та забезпечення ефективності влади як вирішальних чинників довіри до влади і підтримки її громадянами, забезпечення безперешкодної участі громадян у громадсько-політичному житті, створення цілісної взаємодії між його структурними компонентами, налагодження зв'язку між політичною системою та особою.

У політичній сфері модернізація супроводжується утворенням централізованих держав і водночас розподілом влади на горизонтальному і вертикальному рівнях, включення широких верств населення у політичний процес, встановлення демократичних ідеалів і свобод, формування свідомих інтересів різних суспільних груп.

На думку відомого українського дослідника В. Горбатенка, політична модернізація як процес суспільної трансформації розвивається у двох основних вимірах:

- спонтанно (стихийно) — через поступове нагромадження передумов у певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких у певний історичний час, у межах того чи іншого суспільно-політичного простору, дає якісно новий поштовх;
- свідомо (цілеспрямовано) — завдяки вольовим зусиллям впливових соціальних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації, зазначає вчений, в обох випадках залежить від «ступеня органічності її перебігу співвідносно з реально існуючими національними інститутами та ментально-психологічними орієнтаціями населення» [4, с.43].

Інший відомий дослідник, С. Блек, поділяє процес політичної модернізації на декілька стадій:

- усвідомлення мети;
- консолідація зорієнтованої на мету еліти;
- період трансформації;
- інтеграція суспільства на новій основі.

Але в такому випадку виникає питання: наскільки можливим є досягнення процесу модернізації на всіх вищевказаних етапах? Навряд чи це можливо при використанні абстрактно-універсальної схематизації. Однак деякі узагальнені характеристики, залежні від певних історичних умов і рівнів соціальної організації, цілком можливо дослідити.

Отже, спираючись на історичні здобутки цивілізації, можна визначити коло завдань, вирішення яких є метою модернізаційних процесів.

Одним з найголовніших завдань модернізації є структурне оновлення політичної системи, формування політичної структури соціальної дії, оскільки політична система повинна бути якомога більш адаптованою до нових проблем, породжених сучасним суспільством, здатною діяти за конкретних історичних умов суспільно-політичних ситуацій. Представники ліберального напрямку західної політології, зокрема Р. Даль, висунули так звану теорію поліархії як забезпечення відкритого політичного суперництва лідерів та еліт та високої політичної активності населення, що можливі лише за умов структурного перетворення політичної системи.

Важливим елементом є також забезпечення високої політичної активності населення як здатність влади до мобілізації людських і матеріальних ресурсів задля вирішення суспільно значущих завдань.

Інституціоналізація політичної структури також є дуже важливим моментом, оскільки передбачає удосконалення традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності або взагалі реформуються у нові, сучасні соціально-економічні інститути. Це має велике значення, оскільки саме таким чином відбувається процес їх адаптації та усвідомлення ними суспільно-політичних проблем, які перебувають у постійній зміні. А реагування на ці проблеми повинно бути адекватним. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю вдосконалених чи нововдосконалених структур до адаптації за нових умов, ступнем їхньої складності, рівнем автономності щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

Процес модернізації має альтернативний характер, тобто припускає певні варіанти перебігу оновлювальних заходів, у залежності від умов їх протікання, традицій та національних цінностей, але існуючий світовий досвід дозволяє все ж таки вести мову про певні стандарти в організації економіки, політики, соціальних відносин. Це насамперед товарно-грошовий регулятор виробництва, збільшення затрат на освіту, зростання ролі науки в раціоналізації економічних відносин, сприяння якомога більшій соціальній мобільності населення, плюралістична організація влади, зростання політичних комунікацій та багато інших тенденцій.

Отже, модернізація є комплексним явищем, яке включає в себе прогресивні зміни в усіх основних компонентах суспільної системи: політиці, економіці, культурі та соціальній сфері. Перебіг модернізаційного процесу, у політичній сфері зокрема, значною мірою є «наслідком широкого комплексу аспектів, які виникли у процесі історичного розвитку тієї чи іншої держави, що визначають об'єктивні передумови для утвердження певної моделі модернізації» [4, с33] — системи політико-владних інститутів, які є визначальними чинниками і причинами модернізаційних зрушень — комплексу заходів політичного, економічного та соціального характеру, втілення яких веде до якісно нового більш досконалого етапу розвитку суспільства і держави.

Політична модернізація може мати цілісний і внутрішньо системний характер, тобто

модернізуватись політична система може в цілому, або ж тільки окремі елементи системи, еволюційний або катастрофний характер (тобто модернізація починається після катастрофи діючої політичної системи, наприклад, радянської). Модернізаційні зміни — це беззцільний і безкінечний процес. У стратегічному плані вони спрямовані на встановлення стійкого і стабільного порядку, врегулювання ходу політичної динаміки. Але і нестабільність — це необхідний і не завжди негативний елемент політичного розвитку. Дуже часто політична стабільність поступово перетворюється в застій, стагнацію. І тоді виникає необхідність у нестабільності «як факторі переходу до ефективних змін, стимулі суспільної злагоди і якісних політичних перетворень» [7, с.34].

Для країн, які розвиваються і в яких модернізація має неорганічний характер, у філософській літературі виділяють такі характеристики та оцінки механізму функціонування політичної влади та її взаємодії з суспільством:

- початкова ситуація, яка впливає як з історії суспільства, так і з конкретних обставин виникнення даної політичної влади;
- роль зовнішніх впливів, взаємодія геополітичних сил, ступінь інтегрованості економіки держави у світовий економічний простір;
- склад політичної еліти, рівень її гомогенності, безпосереднє підґрунтя, на яке вона спирається в суспільстві;
- тип відносин еліта — маси, (патерналізм, вертикальна мобільність), що обумовлює можливості політичної мобілізації та залучення в процес політичної модернізації різних соціальних груп;
- основні структури та інститути влади, їхня здатність до встановлення зворотних зв'язків на різних рівнях;
- роль національного лідера у виробленні та здійсненні ефективної політичної, економічної та соціальної стратегій;
- використання національних та культурних традицій у процесі політичної та соціальної мобілізації мас;
- ступінь, характер та механізми досягнення консенсусу в суспільстві.

Але одночасно необхідно зауважити, що запропоновані характеристики, які визначають характер політичної модернізації, є досить загальними і мають можливість бути застосованими для аналізу будь-якої системи перехідного типу.

Залежно від комбінації наведених передумов або чинників, що здійснюють вплив на політичну модернізацію в суспільстві, формуються декілька схем можливої політичної модернізації. Перша — мобілізаційна або сакральна-колективістська, за якої вирішальну роль у модернізаційних перетвореннях відіграє харизматичний лідер або партія-гегемон. Друга — плюралістична, секулярно-лібертаріанська, коли модернізаційні зміни відбуваються на основі компромісу основних політичних сил. Цей другий варіант політичної модернізації і є найбільш актуальним для сучасних суспільств, що переживають структурну перебудову (українське суспільство зокрема), оскільки він передбачає неконфліктний розвиток суспільства і наявність у ньому декількох політичних партій, жодна з яких не домінуватиме в суспільстві, що є передумовою побудови демократичного суспільства.

У західних соціальних теоріях домінує думка про те, що модернізаційні процеси, які відбуваються на сучасному етапі (у тому числі і в країнах що виникли на так званому «пострадянському просторі»), виділяють в окремий тип «де модернізація здійснюється за плюралістичною схемою» [5, с.27]. Іншими словами, процес суспільних перетворень отримав назву «навздогінної модернізації», тобто політика спрямованого розвитку, заснована на визнанні універсальності та еталлонності західних моделей суспільного розвитку, суспільних, політичних, економічних, духовних цінностей, впровадження яких має прискорити суспільний розвиток. Така модернізаційна політика може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Але, як правило, за таких обставин процес модернізації приводить до механічного втілення запропонованих ззовні цінностей, спотворення культурної та політичної сфери суспільного буття. У процесі трансформації, що розгортається в сучасних суспільствах, сформувалась

плюралістична модель модернізації, де кардинальні перетворення є результатом «постійних компромісів між основними політичними силами» [8, с.54]. Більше того, політична модернізація стає визначальною в загальному процесі суспільної модернізації, тому що політична модернізація є умовою переходу до демократії, яка створює подальші умови для модернізації економічної та соціокультурної сфери.

Взагалі явище суспільної модернізації є явищем складним та багаторівневим, у якому політична модернізація посідає чільне місце. Перетворення в сфері політики не можуть мати успішного завершення, якщо не будуть супроводжуватися структурними перетвореннями в усьому суспільстві, оскільки відсутність одночасності суспільних перетворень призводить до соціальної напруги та виникнення низки конфліктів, які можуть звести нанівець всі результати політичної модернізації, або надати їй спотвореного характеру.

Складність та масштабність проблем, що потребують вирішення, спонукають до вироблення нових модернізаційних стратегій, послідовне впровадження яких може гарантувати успішність самого процесу модернізації. В основі цих стратегій має лежати усвідомлення того, що політична модернізація для сучасних суспільств (і українського теж) є однією з основних умов переходу від авторитаризму до демократії, і панування в суспільстві загальних політичних цінностей, які б уможливили існування таких країн у сучасному світі.

Література

1. *Павленко Ю.І.* Трансформація суспільства та проблеми соціальної політики. — Київ, 1997.
2. *Кремінь В., Ткаченко В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — Київ, 1998.
3. *Ахизер А.С., Козлова Н.И., Матвеева С.Я.* Модернизация в России и конфликт ценностей. — М., 1991.
4. *Горбатенко В.* АВ ОВО: друге народження ідеї модернізації або синтагма постмодернізації // Людина і політика. — №1. — 1999.
5. *Зеленько Г.* «Навздогінна модернізація: досвід України та Польщі»
6. *Катаєв С.* Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика. — №3. — 1999.
7. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация модернизация или лимитроф Европы?. — Київ, 2001.
8. *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся. — Дрогобич, 1998.
9. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999.

Надійшла до редакції 21.03.2004 р.